

Куртсеїгов А.М.

ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ МОВИ

Дослідження фразеології з погляду її походження та розвитку має величезне пізнавальне значення, тому що фразеологічні звороти тісно пов'язані з життям народу і відображають його стан та розвиток. Особливо гостро реагує мова своєю фразеологією на соціально-економічні зрушення, які відбуваються в житті народу. У цьому аспекті ми й розглядаємо факти, які сприяли появі і розвитку фразеологічних одиниць кримськотатарської мови.

Найдавнішими за своїм походженням, очевидно, є ті фразеологічні звороти кримськотатарської мови, які виникли ще до прийняття ісламу кримськими татарами і пов'язані з вірою у надприродні сили. Люди боялися того, що було недоступним їхній свідомості. До цієї категорії можна віднести фразеологічні звороти: “ер ютсын” - “хай земля проковтне”, який міг виникнути після сильного землетрусу, коли люди провалювалися у тріщини, утворені в землі; “къара язмышлар” - “чорні письмена” - чаклунство; “къара кунь” - “чорний день” - нещастя.

Одними з найдавніших фразеологічних зворотів кримськотатарської мови є ті, які виникли на ґрунті язичницької релігії: “джан бермек” - “душу дати” - оживити; “обир дюнъягъа кетмек” - “на той світ відійти” - вмерти.

Пізніше, із прийняттям мусульманської віри, з'явилися фразеологічні звороти: “алла косьтермесин” - “не дай Бог”; “алла биле” - “Бог його знає”.

В утворенні фразеологізмів кримськотатарської мови поряд із споконвічно кримськотатарськими словами нарівні з ними беруть участь й іншомовні арабські та персидські слова: “алтын къафа” (ар.) - “золота голова” - розумний; “атеш (ір.) сачмакъ” - “вогонь сіяти” - підпалювати.

Після завоювання Криму Росією з російської мови у кримськотатарську стали проникати слова здебільшого побутові, які увійшли у фразеологічні словосполучення, максимально пристосовувшись до фонетичних норм кримськотатарської мови: “ишлер къартоп” - “справи картопля” - справи погані; “къапыста баш” - “капуста голова” - нерозумний.

Звичаї, традиції, пов'язані з весільними, святковими, похоронними обрядами, стали фактором, що зумовив появу низки фразеологічних зворотів кримськотатарської мови: “баш къошмакъ” - “голову додати” - одружити; “сєз кесмек” - “слово різати” - сватати; “баш таш” - “голова камінь” - надмогильний пам'ятник.

Виникнення фразеологічних зворотів якнайтісніше пов'язане з історичними подіями, що відбувалися в Криму: “асып кесмек” - “повісивши зарізати” - безчинствувати; “баш эгмек” - “голову схилити” - підкоритися.

Ці фразеологізми свідчать про трагічні події в історичному минулому.

У фразеології кримськотатарської мови відображено і рід діяльності, якою здавна займалася та частина народу, котра мешкала у степових районах Криму.

Скотарство, як найдавніша галузь господарства і джерело існування, породило масу понять, позначених різними назвами і термінами. Майже всі вони у складі фразеологізмів збереглися у кримськотатарській мові в своєму первісному вигляді: “ат аркъасында догъмакъ” - “на спині коня народитися” - бути вправним наїзником; “онынь бир-эки малы бар” - “у нього одна - дві худобини є” - бути людиною небагатою.

Але найбільшим, невичерпним джерелом збагачення фразеології кримськотатарської мови є усна народна творчість, яка представлена такими прикладами: “еди къат ер тьобюнде” - “сім верстов до землі” - дуже глибоко; “арслан пайы” - “левова пайка” - більша частина.

За фразеологізмами, які функціонують в мові, можна побачити самотутні риси народу - їх творця. У кримськотатарській мові є багато фразеологічних зворотів, притаманних тільки їй, - вони могли виникнути тільки у кримськотатарському середовищі: къыркъ дереден сув кетирмек” - “принесити воду із сорока рік” - базікати без угаву; “къатмерли сєзлер” - “шаруваті слова” - міцна лайка.

Великий пласт фразеологічних одиниць різної структури сформувався у руслі розмовного мовлення внаслідок переносного вживання побутових найменувань і зворотів, наприклад: “къазан асмакъ” - “почепити каструлю” - почати готувати їсти; “аякъ ёл” - “пішохідна доріжка” - туалет.

Чимало фразеологічних зворотів у кримськотатарській мові виникло на основі словосполучень: “аякъкъа турмакъ” - “на ноги встати” - розбагатіти; “сувукъ чере” - “холодне лице” - пихатий.

Як відомо, активним і постійним “постачальником” фразеологічного матеріалу на всіх етапах розвитку мови є художня література. На жаль, більшість культурних цінностей, створених предками сучасних кримських татар, безповоротно загинула. До нас дійшла лише незначна частина. У голландському місті Лейден (бібліотеці університету) зберігається джонк (книга у шкіряній оправі) віршів Абдульмеджита ефенді, в яких трапляються такі фразеологізми, як: “къара къан ичмек” - “чорну кров пити” - зазнати багато горя; “баштан кечмек” - “через голову пройти” - пережити.

Дуже цікаві і своєрідні фразеологізми знаходимо у книзі “Ахмедіє”, яка написана декілька століть тому: “башына урды беля” - “по голови вдарило горе” - трапилось нещастя; “къан

агъламакъ” - “кровю плакати” - сильно страждати.

В одному з уривків твору Едіпа ефенді (XVII) “Сефернаме” фіксується такий фразеологізм: “козьге къара тюгимек” - “в очі чорнота опустилася” - вмерти.

Цілу низку фразеологізмів можна знайти в одного з найвидатніших поетів нашого народу, та й усього Сходу - Ашика Умера, який творив у XVII столітті: “гонъюль дюшюрмек” - “загубити душу” - закохатися; “къан язълмакъ” - “кровю накреслити” - фатальна любов.

З початку XX століття активно використовується новіше - порівняно з іншими традиційними ресурсами розвитку кримськотатарської фразеології - джерело, як термінологія. Термінологічні сполуки можуть виконувати подвійну роль: функціонувати як власне термінологічний знак, з одного боку, і як фразеологічна одиниця з переносно-образним значенням, з іншого. Тільки з утраченням зв'язку з реаліями останні набувають статусу фразеологічних одиниць. Так, фразеологічний зворот “къыскъааякълы” (в початковому значенні, у кримськотатарській мові - “коротконога жінка”) вийшов із термінологічної сфери і вживається тільки з метафоричним значенням - “жінка”.

Аналогічний приклад можна навести, простежуючи шлях семантичної і стилістичної трансформації фразеологічної одиниці “Хыяр туршусы” - у значенні “незадоволення”. Генетично означаючи “солоні огірки”, це словосполучення в сучасній мові майже втратило зв'язок з кулінарною термінологічною сферою і стало набутокм розмовного стилю мовлення.

Особливе місце займають сталі вислови, утворені від заголовків художніх творів: “бахт анахтары” - “щастя ключ” (Якуб Зеккі); “иблиснинъ зияфетине давет” - “запрошення на бенкет у диявола” (Шаміль Алядін).

Перетворення цих висловів у фразеологізми зумовлене не тільки актуальністю явищ та подій, які лежать в основі ідейно-тематичного змісту творів, але й потенційними можливостями їх уживання.